

ELITY POLITYCZNE HISZPAŃSKIEJ RESTAURACJI

Marcin Mleczak

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ABSTRACT

POLITICAL ELITES IN RESTORATION SPAIN (1874–1931)

The Restoration in Spain (1874–1931) has been arousing controversy among historians for a long period of time. During the Restoration, the situation in the country was rather stable and its economic growth was slow, but steady. The origins of the bad reputation of the Restoration can be associated with the defeat in the war with the United States (1898) and with the economic backwardness – in comparison with the most powerful nations of Europe (e.g. France or the UK). Nowadays, historians are stressing the fact that Europe's social and economic growth was not stable in the period of *fin de siècle*. Some elements of Spanish society – like the structure of the elites – were relatively modern in the context of the epoch, and Spain was not a country dominated by landlords and aristocracy from the Black Legend (*la leyenda negra*) images.

Key words: Spain, Restoration (1874–1931), *caciquismo*, Primo de Rivera dictatorship, pretorianism.

Słowa kluczowe: Hiszpania, Restauracja (1874–1931), kacykizm, dyktatura Primo de Rivery, pretorianizm.

RESTAURACJA JAKO PROBLEM

Hiszpańska Restauracja (1874–1931) długo cieszyła się złą sławą wśród intelektualistów i badaczy. José Ortega y Gasset nazwał Antonia Cánovasa del Castillo, twórcę ówczesnego systemu politycznego, „profesorem korupcji”¹. „Restauracja,

¹ R. Gaj, *Ortega y Gasset*, Warszawa 2007, s. 196.

panowie, była światem urojeń, a Cánovas wielkim impresario fantasmagorii”². Marksistowski historyk, Manuel Tuñón de Lara³, uznawał z kolei konstytucję z 1876 roku za „parodiującą model angielski”⁴. Dopiero mniej więcej od lat 70. XX wieku badacze zaczęli z coraz większym zrozumieniem podchodzić do ograniczeń, jakie napotykali politycy na przełomie XIX i XX wieku⁵. Obecnie, zamiast podążać śladami cokolwiek populistycznego⁶ nurtu krytyki, reprezentowanego przez intelektualistów „pokolenia ’98”⁷, coraz więcej uwagi poświęca się rozwojowi kraju na tle ówczesnej Europy⁸. Wbrew zaś nieco idealistycznym wyobrażeniom wcześniejszych historyków Hiszpanii, demokracja nawet w rozwiniętych krajach Europy zachodniej nie przebiegała gładko⁹. Stwierdzenie, że regencja Marii Krystyny mogła służyć za wzór dla reszty kontynentu, z pewnością miałyby posmak groteski. Warto jednak odnotować, że powszechne prawo wyborcze dla mężczyzn obowiązywało w Hiszpanii od 1890 roku, czyli wcześniej niż w Austrii (1907) czy Włoszech (1912), nie mówiąc już o Wielkiej Brytanii (1918), którą to Madryt miał „parodiować”¹⁰.

Cánovas del Castillo, architekt systemu Restauracji, postawiony został w obliczu nad wyraz niesprzyjających okoliczności. Rewolucja i I Republika pozostawiły po sobie dziedzictwo chaosu – republikanom udało się stłumić rebelię kantonów, ale nierozwiązane pozostały kwestie buntu karlistów i powstania na Kubie¹¹. W kolejnych latach pokonano te przeciwności¹², a w dodatku udało się wykreować ład polityczny, który przyniósł Alfonsowi XII – przywódcy, ale też współpracownikowi

² Ibidem, s. 195.

³ Zważywszy na poglądy, ale też znaczenie dla rodzimej historiografii, nie będzie przesadą określenie Tuñóna de Lary jako „hiszpańskiego Hobsbawma”.

⁴ M. Tuñón de Lara, *Poder y sociedad en España 1990–1931*, Barcelona 1992, s. 120.

⁵ Wiązało się to z powrotem do demokracji po śmierci Francisco Franco. Jak wspominał David Ringrose, „wrażenie szybkiego i gładkiego przejścia [do demokracji] jest bez wątpliwości trafne, ale historyków próbujących zrozumieć Hiszpanię tempo tej zmiany popchnęło do ponownego przeanalizowania [...] stulecia poprzedzającego demokrację”, D. Ringrose, *Spain, Europe and the “Spanish Miracle” 1700–1900*, Cambridge 1998, s. 4. Zob. też: J.H. Elliott, *History in the Making*, New Haven 2012, s. 135.

⁶ S. Balfour, *The End of the Spanish Empire 1898–1923*, Oxford 1997, s. 73–75.

⁷ Na temat „pokolenia ’98” istnieje olbrzymia literatura. Zob. np. ostatnie interesujące ujęcie: E. Storm, *The Rise of the Intellectual Around 1900: Spain and France*, „European History Quarterly” 2002, vol. 32, no. 2, s. 139–160.

⁸ Borja de Riquer wręcz zwracał uwagę, że obecne przesunięcie akcentów w historiografii może doprowadzić do „przeoczenia” negatywnych stron systemu restauracji. B. de Riquer, *A vueltas con la Restauración*, „Revista de libros”, enero 1999, nr 25.

⁹ T. Carnero Arbat, *Democratización limitada y deterioro político, 1874–1930* [w:] *Política en la Restauración, 1875–1923*, vol. 1: *Sistema político y elecciones*, red. C. Darde, T. Carnero Arbat, Madrid 1996, s. 111–138.

¹⁰ M. Vincent, *Spain 1833–2002: People and State*, Oxford 2007, s. 73; M. Mann, *Sources of Social Power*, vol. II, Cambridge 1993, s. 617; A.J. Mayer, *The Persistence of the Old Regime*, New York 1981, s. 163; E. Hobsbawm, *Age of Empire*, New York 1989, s. 85–86.

¹¹ C.A.M. Hennessy, *The Federal Republic in Spain*, Oxford 1962, passim; R. Carr, *Spain 1808–1975*, Oxford 1982, s. 305–355.

¹² Niektóre problemy pozostały jednak stałym elementem pejzażu politycznego Hiszpanii, np. kwestie finansowe i dług publiczny.

Cánovasa – słuszny przydomek „El Pacificador”. Co więcej, system Cánovasa zachował zdolność do stopniowego i pokojowego modyfikowania się wraz potrzebami czasu, czego przykładem jest wspomniane wprowadzenie powszechnego prawa głosu dla mężczyzn oraz pierwszych ustaw zapewniających ochronę robotnikom¹³. Same elity polityczne również okazały pewną otwartość, przyjmując w swoje szeregi kolejne ugrupowania. Niestety, jak uznaje wielu badaczy, właśnie owej otwartości elit w pewnym momencie zabrakło, co uniemożliwiło dalszą reprodukcję układu politycznego. Próbą wyjścia z impasu miała być dyktatura Miguela Primo de Riverę. Ów samowładczy „żelazny chirurg”¹⁴ również jednak okazał się niewystarczający, co ostatecznie skutkowało upadkiem monarchii w 1931 roku.

W latach 1874–1923 Hiszpanom udało się wytworzyć instytucje i zasady gry parlamentarnej, osiągając pierwszy z dwóch wyróżnionych przez Roberta Dahla etapów demokratyzacji¹⁵. Analiza struktury elity politycznej może przybliżyć do odpowiedzi na pytanie, dlaczego nie nastąpił drugi etap (tj. rozszerzenie partycypacji społeczeństwa we władzy), a także wskazać podobieństwa i różnice elit Restauracji oraz elit frankizmu. Według wielu współczesnych obserwatorów powstanie z 1936 roku było po prostu próbą odrodzenia się „bloku władzy” sprzed upadku monarchii – interpretacji takiej sprzyjało później wielu badaczy, zwłaszcza tych czerpiących z marksizmu czy szerzej pojętej tradycji lewicowej.

KACYKIZM

Alfonso Ortí wyróżnił trzy poziomy funkcjonowania Restauracji:

- a) Na szczycie, relacja Korony z oligarchią polityczną [...].
- b) W centrum, relacje wewnętrzne oligarchii politycznej poprzez system partyjny.
- c) U podstaw, relacje zewnętrzne oligarchii politycznej z masami obywateli poprzez instytucje wyborcze i kacykizm (*caciquismo*)¹⁶.

Przez długie lata kluczem do interpretacji najnowszych dziejów Hiszpanii wydawał się „spód” tej piramidy. Szczególnie po klęsce w wojnie z Ameryką w 1898 roku intelektualisci właśnie w kacykizmie lokowali źródło narodowej dekadencji. Praktyki oszustw i przekupstwa wyborczego miały uniemożliwiać wszelkie próby „regeneracji” kraju. Stronnicy najgłośniejszego z apostołów odnowy, Joaquína Costy, zawarli tę gorycz w opublikowanym w roku klęski manifestie: „Z quasi-afrykańskim klimatem i średniowieczną ludnością możemy tworzyć tylko kacyków”¹⁷.

¹³ B. Martin, *The Agony of Modernization: Labor and Industrialization in Spain*, Ithaca 1990, s. 58–68.

¹⁴ Sformułowanie Joaquína Costy.

¹⁵ Za: M. Mann, op. cit., s. 46.

¹⁶ Za: M. Tuñón de Lara, op. cit., s. 123.

¹⁷ R. Kern, *Liberals, Reformers and Caciques in Restoration Spain, 1875–1909*, Albuquerque 1974, s. 93. O działalności Costy zob. też: J. Varela Ortega, *Aftermath of Splendid Disaster: Spanish*

Chociaż dla ówczesnych zwolenników regeneracji brzmiałoby to jak bluźnierstwo, obecnie wielu badaczy zgodziłoby się z ich słowami, odnajdując w nich wszakże pewne usprawiedliwienie systemu patron–klient.

Wbrew optymistycznym wyobrażeniom o potencjale ludu, ówczesne społeczeństwo hiszpańskie cechowało się bowiem daleko posuniętą biernością polityczną. O jej rozmiarze najlepiej świadczy fakt, że nawet w czasie późniejszej o kilka dekad wojny domowej większość ludzi nie angażowała się w przedsięwzięcia wymagające spojrzenia przekraczającego sprawy wąsko pojmowanej „małej ojczyzny” (*patria chica*)¹⁸. Tymczasem lokalny kacyk, oprócz przemocy w razie sprzeciwu, oferował również realne korzyści w przypadku współpracy. Ochrona przed poborem z punktu widzenia reprezentanta klasy robotniczej mogła być zdecydowanie wyżej ceniona niż możliwość głosowania na partie republikańskie lub socjalistów¹⁹. Jak zauważył w owym czasie Santiago Ramón y Cajal, patron był „jedynym łącznikiem między terenami wiejskimi a miastem oraz między ludem a państwem”²⁰ – co w warunkach słabości hiszpańskiego państwa okazywało się niezwykle istotne²¹. Warto też odnotować, że tego rodzaju mechanizm był również powszechny choćby na francuskiej wsi, przynajmniej do końca I wojny światowej²².

Z biegiem czasu miasta stawały się dużo odporniejsze na praktyki kacykizmu – dotyczyło to również terenów Andaluzji, uznawanej za szczególnie skorumpowaną. Między wprowadzeniem powszechnego prawa wyborczego a upadkiem monarchii wybrano tam 22 kandydatów spoza dwóch dominujących partii (które zdobyły wówczas 100 miejsc w parlamencie). Na terenach wiejskich ten współczynnik wynosił z kolei tylko około 13 : 1000²³.

W 1907 roku niemal całkowitą niezależność od partii systemowych uzyskała Katalonia – kandydaci Solidaridad Catalana zdobyli wówczas 41 z 44 miejsc w izbie niższej²⁴. Całościowo rzecz ujmując, osoby nienależące do dominujących stronnictw stanowiły od 8,5% (w 1893 r.) do 21,3% (w 1916 r.) postów²⁵.

Cánovas del Castillo podchodził do kwestii wszelkich przejawów korupcji z dużą wyrozumiałością. „Tak, jeśli chcemy porządných urzędników, musimy sięgnąć po

Politics before and after the Spanish American War of 1898, „Journal of Contemporary History” 1980, vol. 15, no. 2, s. 317–344.

¹⁸ Jest to główna teza ważnej pracy: M. Seidman, *The Republic of Egos: A Social History of the Spanish Civil War*, Madison 2002, passim.

¹⁹ Ibidem, s. 89.

²⁰ R. Kern, op. cit., s. 106.

²¹ Zob. J. Moreno-Luzón, *Political Clientelism, Elites, and Caciquismo in Restoration Spain (1875–1923)*, „European History Quarterly” 2007, vol. 37, no. 3, s. 417–441.

²² A.J. Mayer, op. cit., s. 167.

²³ X. Tusell, *The Functioning of the Cacique System in Andalusia, 1890–1931* [w:] *Politics and Society in Twentieth-century Spain*, ed. S.G. Payne, New York 1976, s. 9–10.

²⁴ M. Tuñón de Lara, op. cit., s. 162.

²⁵ M. Martínez Cuadrado, *Restauración y crisis de la monarquía (1874–1931)*, Madrid 1991, s. 360.

Niemców lub Anglików. Dopóki mamy Hiszpanów [...], zawsze będą kraść”²⁶, tłumaczył Alfonsowi XII. Kolejne pokolenie polityków zaczęło jednak rozumieć potrzebę zmiany tych specyficznych zasad – wśród reformatorów można wymienić konserwatystę Antonia Maurę czy liberała José Canalejas²⁷.

KLASA POLITYCZNA

„Niemał wszyscy pierwszoligowscy politycy byli prawnikami”²⁸, wspominał Francesc Cambó, lider Lliga Regionalista, sam będący „bez wątpienia największym talentem politycznym nowożytnej Katalonii, a może i całej Hiszpanii”²⁹. Statystyki potwierdzają tę obserwację – w okresie rządów Alfonsa XIII 88% ministrów miało wykształcenie prawnicze, a zawody z nim związane wykonywało ponad 70%³⁰. Popularnym sposobem zarobku (i zdobywania sławy) było również dziennikarstwo³¹. Biznesmeni i ziemianie stanowili zaś kolejno 3% i niecały 1% ministrów³². Dane te sugerują ostrożność w interpretowaniu polityki centralnej przez pryzmat warunków prowincji. Ktoś, komu udało się zrobić karierę w stolicy, cieszył się sporą niezależnością i nie można go traktować wyłącznie jako eksponenta kacyków z Andaluzji. Trzeba jednak również pamiętać o bardziej subtelnej sieci powiązań elity politycznej z elitą gospodarczą. Były to powiązania partyjne (wszak ugrupowania opierały się na lokalnych notablach), ale także więzy rodzinne. „Wżenienie” się w zamożną rodzinę stawało się koniecznością dla ambitnego, ale niekoniecznie zasobnego młodego człowieka, marzącego o splendorach Madrytu. Przykład szedł tu niejako z samej góry – bogate małżonki dały finansową niezależność zarówno samemu Cánovasowi, jak i Maurze.

²⁶ E.R. Beck, *A Time of Triumph and of Sorrow: Spanish Politics during the Reign of Alfonso XII, 1874–1885*, London 1979, s. 150.

²⁷ Dobrym wprowadzeniem w myśl i działalność obu polityków są następujące publikacje: M.J. González, „Neither God Nor Monster”: Antonio Maura and the Failure of Conservative Reformism in Restoration Spain (1893–1923), „European History Quarterly” 2002, vol. 32, no. 3, s. 307–334; J. Moreno Luzón, José Canalejas: La democracia, el estado y la nación [w:] *Progresistas. Biografías de reformistas españoles*, red. J. Moreno Luzón, Madrid 2006, s. 161–193.

²⁸ S. Jacobson, *Catalonia's Advocates: Lawyers, Society, and Politics in Barcelona, 1759–1900*, Chapel Hill 2009, s. 186.

²⁹ S. de Madariaga, *Spain: A Modern History*, London 1972, s. 189.

³⁰ J.J. Linz, M. Jerez, S. Corzo, *Ministers and Regimes in Spain: From the First to Second Restoration, 1874–2002* [w:] *Who governs Southern Europe? Regime Change and Ministerial Recruitment 1850–2000*, eds. P. Tavares de Almeida, A. Costa Pinto, N. Bermeo, London 2003, s. 86, 88.

³¹ J.M. Cuenca Toribio, S. Miranda Garcia, *Sociología ministerial de la Restauración (1875–1902)* [dalej: *Sociología ministerial I*], „Revista de estudios políticos”, Octubre–Diciembre 1992, num. 78, s. 95.

³² J.J. Linz, M. Jerez, S. Corzo, op. cit., s. 88.

Prawnicy dzierżyli prymat polityczny, stanowiąc 0,4% populacji³³. Podział władzy był dużo bardziej wyrównany z geograficznego punktu widzenia, chociaż wyraźnie zaznaczała się przewaga ministrów pochodzących z Madrytu. W pierwszej połowie XIX stulecia stanowili oni tylko 4% członków rządu³⁴, a w okresie rządów Alfonsa XII – już 18%³⁵. W czasie panowania jego syna nastąpił dalszy, chociaż stosunkowo niewielki wzrost reprezentacji *madrileños*. Ponad 20% ministrów pochodziło z Nowej Kastylii – z punktu widzenia socjologii władzy właściwie tożsamej ze stolicą kraju – podczas gdy w tej prowincji mieszkało tylko nieco ponad 10% Hiszpanów³⁶.

Więcej ministrów niż ze stolicy pochodziło z Andaluzji, co w pewnym stopniu potwierdza związki rządu z tamtejszą oligarchią. Trzeba jednak pamiętać, że była to najludniejsza prowincja kraju i statystycznie co piąty Hiszpan mieszkał na jej terenie.

Zaskakujący wydaje się niewielki udział szlachty w sprawowaniu władzy³⁷. W głośnej książce *The Persistence of the Old Regime* Arno Mayer postawił tezę, że przedstawiciele arystokracji potrafili aż do I wojny światowej zapewnić sobie decydujący wpływ na rządy państw europejskich. Mieli tego dokonać dzięki połączeniu umiejętności narzucania trendów kulturowych, znacznych wpływów ekonomicznych i dojściu do dworów.

W przypadku Hiszpanii wszystkie te czynniki wydają się stosunkowo mało istotne. W kulturze tego kraju arystokracja nie była uznawana za wzór do naśladowania:

[...] szlachta miała okropną polityczną reputację. W kronikach królestw, a także w całościowych historiach Hiszpanii jej rola w budowie grupowej tożsamości jest systematycznie dyskredytowana [...] Figura *szlachty* jest niemal nierozzerwalnie złączona z *buntami*, *problemami*, *wojną domową* i z [...] egoistycznymi pobudkami wiodącymi do bratobójczych starć [...] Hiszpańska szlachta wkroczyła w XIX wiek obciążona negatywną reputacją, którą niespecjalnie poprawiły wojny napoleońskie i późniejsze polityczne niepokoje. Niemal nikt z arystokracji nie przewodził w walkach między 1808 a 1814 rokiem, a jej wkład w legislacyjne spory w Kadyksie był równie mało imponujący. Co do reszty XIX wieku [...] kiedy prawne przywileje szlachty zostały zniesione, pozbawieni tytułów popadli w zapomnienie, zaś z utytułowanych najważniejsi porzucili dawny styl życia i stali się wyższymi klasami w miastach³⁸.

Dezamortyzacja majątków kościelnych i sprzedaż majątków municypalnych zmieniły również strukturę posiadaczy ziemskich na niekorzyść przedstawicieli arystokracji – ich potęga nie została całkowicie zniszczona, ale stali się tylko jedną z grup, dzieląc wpływy z burżuazją miejską inwestującą w ziemię i z mniejszymi

³³ M. Martínez Cuadrado, op. cit., s. 303.

³⁴ J. Cruz, *Gentlemen, Bourgeois, and Revolutionaries: Political Change and Cultural Persistence among the Spanish Dominant Groups 1750–1850*, Cambridge 1996, s. 154.

³⁵ J.M. Cuenca Toribio, S. Miranda Garcia, *Sociología ministerial* I, s. 80, 82.

³⁶ J.M. Cuenca Toribio, S. Miranda Garcia, *Sociología ministerial de la Restauración (1902–1931)* [dalej: *Sociología ministerial* II], „Revista de estudios políticos”, Enero–Marzo 1992, num. 75, s. 96–99.

³⁷ Szlachta rozumiana jest tutaj jako posiadacze tytułów. *Hidalguía* była zbyt rozpowszechniona, by w kontekście XIX i XX w. uchodzić za znaczący element w analizie socjologii władzy – np. znaczna część mieszkańców Kraju Basków uważała się *ex definitione* za członków tej grupy.

³⁸ J. Alvarez-Junco, *Spanish Identity in the Age of Nations*, Manchester 2011, s. 62–63. Zob. też: C. Marichal, *Spain (1834–1844): A New Society*, London 1977, s. 12–15.

właścicielami, którzy dzięki umiejętnym inwestycjom byli w stanie rozszerzyć swój stan posiadania³⁹.

Kontakty z królem również nie pomogły arystokracji – do czego niewątpliwie przyczyniła się swego rodzaju inflacja tytułów, przyznawanych „lekką ręką” w charakterze nagród za służbę państwu⁴⁰. Najlepiej świadczy o tym skład senatu z pierwszej dekady Restauracji – na 714 senatorów do arystokracji należało 262 osoby, ale mniej niż połowa z nich otrzymała tytuły przed okresem panowania Izabelli II, czyli matki zasiadającego wówczas na tronie Alfonsa XII⁴¹.

Nawet te statystyki nie oddają rzeczywistości. Trzeba bowiem pamiętać, że liczbę arystokratów w izbie wyższej podwyższał król korzystający z prawa nominacji. Gdy w dodatku weźmie się pod uwagę, że nie splendor senatu, a zasiadanie w Congreso de los Diputados stanowiło najważniejszy punkt w *cursus honorum* hiszpańskich ministrów⁴², nie dziwi niewielki udział arystokratów wśród członków rządu. W czasach Alfonsa XIII (do 1923) stanowili 17% ministrów, ale rodziny tylko 8% z nich otrzymały tytuł przed 1808 rokiem. Tak więc na 158 ministrów tylko 13 należało do „starej szlachty”⁴³.

W pierwszym okresie Restauracji (panowanie Alfonsa XII i regencja) niewątpliwie niedoreprezentowane były również Katalonia i Kraj Basków. Wiązało się to ze specyficznym typem relacji, jakie tamtejsze elity wypracowały z Madrytem. Robiący karierę Katalończycy i Baskowie zazwyczaj przejmowali język i obyczaje Kastylii (*españolismo*), nie pretendując jednak do kariery politycznej w stolicy, a zadowolając się działalnością na niwie gospodarczej⁴⁴. Mechanizm ów nie oznaczał jednak jakiegoś programowej niechęci do Katalończyków ze strony Madrytu – sam Antonio Maura pochodził z katalońskojęzycznych Balearów.

Zmiana nastąpiła po 1898 roku. Strata Kuby uderzyła w barcelońskie sfery biznesowe, które zdecydowały się udzielić poparcia rodzącemu się katalońskiemu nacjonalizmowi politycznemu. Ów sojusz młodych Katalończyków i elit biznesowych doprowadził do rozwoju ugrupowania znanego jako Lliga Regionalista, którego najważniejszą postacią okazał się młody (ur. 1876) Francesc Cambó.

Lliga, wbrew nacjonalistycznym inspiracjom, nie dążyła do niepodległości Katalonii. Jej celem była modernizacja całej Hiszpanii w duchu autonomii regionalnej i kapitalistycznego technokratyzmu (o ile można użyć tego sformułowania w odniesieniu

³⁹ A. Shubert, *A Social History of Modern Spain*, London 1990, s. 57–80; W.J. Callahan, *Church, Politics, and Society in Spain 1750–1874*, Cambridge–London 1984, s. 158–166; R. Carr, *Spain 1808–1975*, s. 170–176; T. Miłkowski, *Od mnichów na wojnie do wojny z mnichami. Kościół w społeczeństwie hiszpańskim w XIX i XX wieku*, Łask 2006, s. 30–31.

⁴⁰ R. Carr, *Modern Spain 1875–1980*, Oxford 1980, s. 33. Zob. też: J. Anadón, *La nobleza creada por Alfonso XII (1875–1885)* [w:] *La sociedad madrileña durante la Restauración, 1876–1931*, v. II, red. A. Bahamonde Magro, L.E. Otero Carvajal, Madrid 1989, s. 637–646.

⁴¹ J. Anadón Benedido, *Constitucion y funciones del senado en el reinado de Alfonso XII*, maszynopis rozprawy doktorskiej, Madrid 1993 (Universidad Complutense), s. 184.

⁴² Za Alfonsa XIII (do 1923) tylko 8% ministrów miało za sobą wyłącznie karierę senatorską, a w izbie niższej – prawie 79%, J.J. Linz, M. Jerez, S. Corzo, op. cit., s. 96.

⁴³ Ibidem, s. 93.

⁴⁴ J.M. Cuenca Toribio, S. Miranda Garcia, *Sociología ministerial* I, s. 80.

do początku XX w.)⁴⁵. W ten sposób ugrupowanie pod przywództwem Cambó zajęło miejsce wśród zwolenników regeneracji, a w późniejszym okresie otrzymało kilka resortów, zwiększając reprezentację Katalonii w składzie rady ministrów⁴⁶. Z Barcelony nadal jednak pochodziło trzykrotnie mniej członków rządu niż z Madrytu, mimo podobnego zaludnienia obu metropolii.

Modyfikacja sceny politycznej nie nastąpiła w Kraju Basków – zarówno inna struktura gospodarcza, jak i ówczesna słabość nacjonalizmu baskijskiego nie rokowały szans na powstanie tamtejszego odpowiednika Lligi⁴⁷.

DEKOMPOZYCJA SYSTEMU

Główne partie polityczne tworzyli konserwatywni liberałowie i liberałowie. Przez pierwsze dekady Restauracji partie te zmieniały się u władzy w ramach *turno pacífico*. Nadzór nad tym procesem sprawował król – po konsultacjach z liderami obu ugrupowań nominował nowy rząd (na mocy prawa danego mu przez konstytucję), ten zaś „nadzorował” wybory. O formie tego nadzoru najlepiej świadczy przewisko nadane przez opinię publiczną jednemu z ministrów spraw wewnętrznych – José Posada Herrera tytułowany był bowiem „wielkim elektorem”. Jednocześnie partia odsunięta od władzy miała zawsze zapewnioną odpowiednią liczbę parlamentarnych synekur.

Wbrew dawnym interpretacjom, *turno pacífico* nie wykluczało jednak nieraz poważnych sporów politycznych. Wiadomo o przynajmniej jednym przypadku, kiedy parlamentarzysta zmienił partię tylko dlatego, że do jego ugrupowania wstąpił jego osobisty wróg, ale zazwyczaj w Kortezach toczyły się gorące spory, które według jednego z historyków zapewniały publiczności rozrywkę na poziomie walk byków⁴⁸.

Coraz mocniej postępująca od początku XX wieku demokratyzacja utrudniała dotychczasowy „odgórny” podział wpływów przez elity polityczne⁴⁹. I wojna światowa przyniosła też nieznaną wcześniej mobilizację społeczną, spowodowaną

⁴⁵ C.E. Enrich, *The Lliga Regionalista and the Catalan Industrial Bourgeoisie*, „Journal of Contemporary History” 1998, vol. 33, no. 3, s. 399–417; J. Harrison, *The Catalan Industrial Elite 1898–1923* [w:] *Elites and Power in Twentieth-century Spain*, eds. F. Lannon, P. Preston, Oxford 1990, s. 71–90; idem, *An Espanya Catalana: Catalanist Plans to Transform Spain into a Modern Capitalist Economy, 1898–1923*, „Journal of Iberian and Latin American Studies” 2001, vol. 7, no. 2, s. 143–156.

⁴⁶ J.M. Cuenca Toribio, S. Miranda Garcia, *Sociología ministerial* II, s. 96.

⁴⁷ S.G. Payne, *Basque Nationalism*, rozdz. 4, Reno 1975; D. Conversi, *The Basques, the Catalans and Spain. Alternative Routes to Nationalist Mobilisation*, rozdz. 3, London 1997. Jedyna w polskiej historiografii monografia poświęcona temu tematowi cokolwiek przecenia wpływy baskijskiego nacjonalizmu na początku stulecia: J. Orzechowska-Wacławska, *Baskowie. Powstanie współczesnego narodu*, Kraków 2014, *passim*.

⁴⁸ E.R. Beck, *op. cit.*, s. 117.

⁴⁹ J. Moreno-Luzón, *The Government Parties and the King, 1913–1923* [w:] *The Agony of Spanish Liberalism: From Revolution to Dictatorship, 1913–23*, eds. F.J. Romero Salvadó, A. Smith, London 2010, s. 32–61.

gospodarczym oddziaływaniem konfliktu na ludność Hiszpanii⁵⁰. Na to nałożyła się czysto personalna dekompozycja systemu partyjnego, związana ze śmiercią dotychczasowych przywódców, takich jak Cánovas del Castillo, Práxedes Sagasta czy José Canalejas, oraz faktyczną banicją polityczną Antonia Maury. Ostatnia dekada rządów parlamentarnych postrzegana była więc przez wielu jako okres znaczących napięć.

Tragiczny wpływ na rozwój sytuacji miała też postać nowego króla. Alfons XIII, który wstąpił na tron po osiągnięciu pełnoletności w 1902 roku, nie naśladował swego ojca, szanującego konstytucję i dzielącego się ochoczo władzą z liderami partyjnymi. Rangi symbolu nabiera jedno z pierwszych posiedzeń rządu, w którym brał udział młody monarcha – szesnastolatek powołał się na swoje prerogatywy w sprawie nominacji ministerialnych i wojskowych. Członkowie gabinetu musieli mu przypomnieć, że każda taka nominacja wymaga kontrasygnaty ministerialnej⁵¹. Ta młodzięcza nauka nie odwiodła króla od pogłębiania niekonstytucyjnych (omijających ministerstwo) kontaktów z wojskiem oraz innych manipulacji politycznych. „Król uważający się za geniusza i pragnący rządzić w pojedynkę powinien spodziewać się, że skończy źle i zostanie zdetronizowany” – komentował po latach Cambó⁵². Narastające problemy czyniły Alfonsa osobą coraz bardziej autorytarną. W latach 1921–1923 król przynajmniej trzykrotnie wystąpił z publiczną krytyką parlamentarizmu, połączoną z pochwałą wojska⁵³.

Emocje wzbudzały wówczas niepokoje społeczne, przede wszystkim w Barcelonie⁵⁴, próby przywrócenia cywilnej dominacji nad wojskiem oraz kwestia odpowiedzialności za klęskę militarną w Maroku (Annual 1921)⁵⁵. 13 września 1923 roku kapitan generalny Barcelony, Miguel Primo de Rivera, ogłosił *pronunciamiento* pod hasłem ratowania ojczyzny. Alfons, doskonale wiedzący o wojskowej konspiracji, z zadowoleniem powierzył rząd zbuntowanemu generałowi⁵⁶.

⁵⁰ Zob. klasyczną już syntezę: F.J. Romero Salvado, *Spain 1914–1918: Between War and Revolution*, London 1999.

⁵¹ S.G. Payne, *Politics and the Military in Modern Spain*, Stanford 1967, s. 92.

⁵² B. de Riquer, *Alfonso XIII y Cambó. La monarquía y el catalanismo político*, Barcelona 2013, s. 187.

⁵³ M. Tuñón de Lara, op. cit., s. 68; C. Boyd, *Pretorian Politics in Liberal Spain*, Chapel Hill 1979, s. 257; S. Ben-Ami, *Fascism from Above: The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923–1930*, Oxford 1983, s. 25.

⁵⁴ M. Cabrera, F. del Rey Reguillo, *The Power of Entrepreneurs: Politics and Economy in Contemporary Spain*, New York 2007, s. 22; A. Smith, *The Catalan Counter-revolutionary Coalition and the Primo de Rivera Coup, 1917–23*, „European History Quarterly” 2007, vol. 37, no. 1, s. 7–34.

⁵⁵ Początkowo Canovas i Alfons XII doprowadzili do ograniczenia wpływu wojska na życie społeczne kraju. Po 1898 r. wojsko zaczęło jednak odzyskiwać swoje znaczenie polityczne. Zob. E. Christiansen, *The Origins of Military Power in Spain 1800–1854*, Oxford 1967, passim; G. Cardona, *El problema militar en España*, Madrid 1990, passim; J. Lleixa, *Cien años de militarismo en España*, Barcelona 1986, passim; G. Jensen, *Military Nationalism and the State: The Case of Fin-De-Siècle Spain*, „Nations and Nationalism” 2000, vol. 6, no. 2, s. 257–274; J.E. Alvarez, *From Empire to Republic: The Spanish Army, 1898–1931* [w:] *A Military History of Modern Spain*, eds. J.E. Alvarez, W.H. Bowen, London 2007.

⁵⁶ Howard do Curzona, 22 września 1923, National Archives (Kew) [dalej: NA], FO 371/9490/96.

DYKTATURA MIGUELA PRIMO DE RIVERY

Barceloński manifest Primo de Rivery zapowiadał odrodzenie kraju i walkę z kacykizmem, „gdy chodzi o pozytywny i jasny program, zawierając tak mało, jak deklaracje wszystkich poprzednich cywilnych ministrów w tym kraju”⁵⁷. Javier Tusell i Genoveva Queipo de Llano, należący do najwybitniejszych znawców okresu, porównywali zarówno militarystyczny styl rządów Primo de Rivery, jak i jego związany z odnową program do polskiej sanacji⁵⁸.

Hrabia Romanones, w oczach wielu niebezpiecznie uchodzący za personifikację wad starego systemu, już w pierwszych dniach po objęciu rządów przez dyktatora przewidywał trafnie rozwój wydarzeń.

„Na początku mówili o stworzeniu cywilnego rządu w trzy dni, później w trzy tygodnie, a teraz – w trzy miesiące. [...] jakkolwiek szlachetne ich intencje mogą być [...] mogą minąć trzy lata, nim znajdą sposób na spokojne przeprowadzenie tej zmiany”⁵⁹. Romanones obawiał się też skutków naruszenia konstytucji dla legitymizacji systemu – podobne wątpliwości miał również Maura⁶⁰.

Według przewidywań starego polityka Primo de Rivera nie odszedł przez najbliższe lata od sprawowania władzy przy pomocy dyktatoratu wojskowego. Dopiero pod koniec 1925 roku powstał pierwszy rząd cywilny.

Ustanowienie dyktatury wiązało się ze zmianami w elicie władzy. Nadejście współpracowników generała, takich jak błyskotliwy specjalista od finansów José Calvo Sotelo, znacznie odmłodziło radę ministrów. Dyktator wysłał też ponad 500 swoich reprezentantów (*delegados gubernativos*) do wszystkich części kraju, z zadaniem wytrzebienia kacykizmu. W niektórych przypadkach misja zakończyła się sukcesem, ale w innych delegaci rządowi sami przejęli funkcję regionalnych patronów lub też weszli w istniejącą strukturę władzy.

Reformy instytucjonalne Primo de Rivery, zarówno dotyczące armii, jak i służby cywilnej, były chaotyczne i przysporzyły generałowi kolejnych przeciwników⁶¹. Mimo początkowego zadowolenia opinii publicznej, która z ulgą przyjęła kres niepokojów związanych z demokracją, dyktator szybko zyskał złą reputację w wielu wpływowych środowiskach – od intelektualistów przez biznesmenów i mniejszości narodowe po studentów.

⁵⁷ Howard do Curzona, 15 września 1923, NA, FO 371/9490/39. Tekst manifestu: *Bajo el fuero militar. La dictadura de Primo de Rivera en sus documentos (1923–1930)*, red. L. Alvarez Rey, Sevilla 2006, s. 56–59. Angielski przekład: D.F. Radcliff, *Prelude to Franco: Political Aspects of Dictatorship of General Miguel Primo de Rivera*, New York 1957, s. 89–93. Obszerne fragmenty przedrukowane zostały również w nad wyraz niezadowolającym zbiorze dokumentów: *Modern Spain: A Documentary History*, ed. J. Cowans, Philadelphia 2003, s. 126–131.

⁵⁸ J. Tusell, G. Queipo de Llano, *The Dictatorship of Primo de Rivera 1923–1931* [w:] *Spanish History Since 1808*, eds. J. Alvarez Junco, A. Shubert, New York 2004, s. 209.

⁵⁹ Howard do Curzona, 20 września 1923, NA, FO 371/9490/79.

⁶⁰ M.J. González, „Neither God Nor Monster”..., s. 309.

⁶¹ S. Ben-Ami, *Fascism from Above*, s. 92–93.

Inteligencję odrzucały od Primo de Rivery jego arbitralność i próby zinstytucjonalizowania systemu – po kilku latach dyktator porzucił bowiem oryginalną interpretację, według której łamał konstytucję z 1876 roku w imię tejże konstytucji.

Biznesmeni, usatysfakcjonowani ukróceniem panującej w Barcelonie wojny *pi-stoleros*, toczzonej między związkami zawodowymi a rewolwerowcami wynajmowanymi przez fabrykantów, szybko poczuli się natomiast zawiedzeni polityką społeczną nowego rządu. Primo de Rivera podjął bowiem próby stworzenia systemu korporacyjnego i włączenia klasy robotniczej w panujący układ społeczno-polityczny. Co interesujące, w przeciwieństwie do późniejszych prób Mussoliniego, Salazara czy Franco, syndykaty w korporacjonizmie Primo de Rivery nie były strukturami państwowymi, lecz elementami niezależnymi. Można więc powiedzieć, że idee generała odpowiadały koncepcjom nie tyle faszyzmu, ile katolickiej nauki społecznej.

Hiszpański dyktator nakłonił zresztą do współpracy socjalistów, w tym tak istotne postaci tego ruchu, jak Julián Besteiro czy Francisco Largo Caballero⁶². Korzyści, jakie odnosiły w latach 20. związki zawodowe, odrzucały od rządu sfery biznesowe, liczące na całkowite stłumienie działalności robotniczej.

Generał postanowił też stłumić działalność wszelkich ugrupowań regionalnych i przeprowadzić efektywną „nacionalizację mas”⁶³. Kilkuletnia działalność nie mogła nadrobić zaległości z zeszłego stulecia, za to skutecznie zniechęciła działaczy katalońskich i baskijskich do nowych władz.

Rządy Primo de Rivery pokrywały się z okresem prosperity gospodarczej, a ich upadek nastąpił wraz z nadejściem problemów ekonomicznych⁶⁴. Generał zrezygnował ze sprawowania rządów i udał się na emigrację, gdy stracił zaufanie wyższych wojskowych oraz samego króla, zazdrosnego o charyzmę „swojego Mussoliniego”.

Podjęmowane przez króla i część polityków okresu parlamentaryzmu próby odzyskania legitymizacji nie powiodły się – rok po odejściu Primo de Rivery monarchia upadła i proklamowano republikę⁶⁵.

Podsumowanie

Całościowa ocena okresu Restauracji wydaje się niemożliwa. Wydawanie jednoznacznych opinii utrudniają długość omawianego okresu (ponad pół wieku) i znaczne zmiany, jakie w tym czasie zaszły w samej Hiszpanii i w otaczającym ją świecie. Z pewnością nie była to epoka nieustannego chaosu, jak po latach przedstawiała to propaganda frankistowska, podkreślająca częste zmiany rządów. Trudno również

⁶² P. Heywood, *Marxism and the Failure of Organised Socialism in Spain 1879–1936*, Cambridge 1990, s. 85–109.

⁶³ Na temat polityki Primo de Rivery w tej kwestii: A. Quiroga, *Making Spaniards: Primo de Rivera and the Nationalization of the Masses, 1923–30*, London 2007, *passim*.

⁶⁴ J.H. Rial, *Revolution from Above: The Primo de Rivera Dictatorship in Spain 1923–1930*, Washington, DC 1986, s. 133–154.

⁶⁵ S. Ben-Ami, *The Origins of the Second Republic in Spain*, Oxford 1978, *passim*.

zgodzić się z marksistowskimi krytykami, uznającymi Restaurację za ucieleśnienie marazmu.

Warto podkreślić, że niemal wszystkie z daleko idących reform okresu II Republiki miały swoje wcześniejsze odpowiedniki – politycy Restauracji próbowali zreformować korpus oficerski (Weyler), dokonać rozdziału Kościoła i państwa (Canalejas) oraz zapewnić Katalonii pewien stopień autonomii (Maura). Co prawda działania te albo okazały się niewystarczające, albo też zostały szybko ukrócone, niemniej owo ukrócenie nie przybrało formy wojny domowej, a powstała po bezkrwawym przewrocie dyktatura Primo de Rivery wydaje się bardzo łagodna nawet w porównaniu z rządami Józefa Piłsudskiego. Dość powiedzieć, że José Sánchez Guerra został uniewinniony przez sąd wojskowy po tym, jak próbował zbrojnie obalić generała, co pozytywnie kontrastuje z późniejszą o rok sprawą brzeską.

Wspomnienie rządów Primo de Rivery jeszcze w czasie wojny domowej oddziaływało na niektórych przywódców lewicy, łudzących się, iż po swoim zwycięstwie Francisco Franco będzie prowadził politykę pojednania, naśladując markiza de Estella⁶⁶. Ten jednak nie zamierzał iść drogą swojego poprzednika – klęski poniesione przez *primoderriveristas* stały się nauką dla frankistów. Oficjalna propaganda reżimu stawiała Primo de Riverę za wzór⁶⁷, lecz sam Franco dużo bardziej sceptycznie odnosił się do dawnego przełożonego. „Nie popełnię błędu jak Generał Primo de Rivera. Nie zrezygnuję. Pójdę stąd prosto na cmentarz”, deklarował prywatnie⁶⁸.

Lata 20., z narodowym katolicyzmem i wojskową mentalnością, stanowiły wzór dla niektórych przyszłych współtwórców frankizmu. Między reżimami istniała zresztą personalna ciągłość – zarówno wśród ideologów (np. José María Pemán), jak i polityków szczebla ministerialnego (Severiano Martínez Anido) oraz lokalnego (ojciec przyszłego ministra Franco, Manuela Fragi Iribarne). Czy więc raczej mają badacze tacy jak Shlomo Ben-Ami i Alejandro Quiroga, którzy widzą w rządach Primo de Rivery swego rodzaju „frankizm przed frankizmem”? Wydaje się to pewną przesadą – frankizm narodził się przede wszystkim z przemocy wojny domowej, sięgając w celach mobilizacji i legitymizacji po istniejące tradycje, a owe tradycje albo poprzedzały dyktaturę markiza de Estella (integryzm, narodowy katolicyzm) albo funkcjonowały niezależnie od niej (militaryzm *africanistas*). Trudno też pominąć wpływy zagraniczne – Primo de Rivera mógł się inspirować Mussolinim, ale Włochy w 1923 roku były ciągle innym krajem niż w 1936 czy 1940 roku. Dojście do władzy Hitlera i pomoc, jakiej udzielił on Franco, również sugerowały inne wzory – dynamiczny Führer III Rzeszy z pewnością oddziaływał na wyobraźnię mocniej niż rodzimy dyktator, którego „misja” się nie powiodła i który, mimo wszystko, wywodził się mentalnie z epoki liberalnej⁶⁹.

⁶⁶ H. Graham, *The Spanish Republic at War*, Cambridge 2002, s. 304.

⁶⁷ Howard do Bevina, 1 kwietnia 1947, NA, FO 371/67875.

⁶⁸ P. Preston, *Franco*, London 1993, s. 546.

⁶⁹ Przynajmniej w opinii samego Franco. F. Franco Salgado-Araujo, *Mis conversaciones privadas con Franco*, Barcelona 1976, s. 74 (wpis z 3 II 1955). Na temat fascynacji systemami totalitarnymi wśród frankistów: H. Saña, *El franquismo sin mitos. Conversaciones con Ramón Serrano Suñer*, Barcelona 1982, rozdz. 4.

Tym, co bez wątpienia wywarło wpływ na przyszłe dzieje Hiszpanii, było istnienie dwóch wpływowych segmentów społecznych⁷⁰. Zarówno Kościół, jak i armia stanowiły potężne narzędzia socjalizacji i transmisji antyliberalnych, prawicowych ideologii. Ich relacje z rządem były niełatwe już w okresie Restauracji mimo sentymentu, jakim później darzyli ten okres zarówno wojskowi, jak i duchowni⁷¹. I w tym wypadku trzeba jednak brać pod uwagę, że postawy ludzi armii i księży mogły się znacząco zmienić przez kontakty z osobami spoza ich środowisk. Mentalność kadeta i mentalność alumna niekoniecznie okazywały się trwałe, a życie wiejskiego *cura* czy oficera w prowincjonalnym garnizonie przynosiło nieraz bardziej trywialne problemy niż społeczne panowanie Chrystusa Króla czy regeneracja narodu.

Przyjęcie przez większość historyków opinii o niejednoznacznym dziedzictwie lat 1874–1931 w Hiszpanii nasuwa skojarzenie z inną naukową dyskusją. Prerażające żniwo III Rzeszy sprawiło, że badacze doszukiwali się źródeł niemieckiej „dewiacji” już w 1848 roku, a od czasów powstania II Rzeszy los narodu miał być właściwie przesądzony. Państwo i społeczeństwo rzekomo zmierzały do nazizmu niczym „rzeki do morza”, jak to ujął A.J.P. Taylor⁷². Niemniej sukcesy niemieckiej demokracji po 1945 roku i pokojowe zjednoczenie w 1990 roku zachęciły badaczy do odejścia od tych teleologicznych koncepcji⁷³. Obecnie pojęcie *Sonderweg* nie jest już uznawane za klucz służący do rozwiązania wszystkich problemów niemieckiej historii najnowszej. Podobnie pojęcie kacykizmu przestało wystarczać do „zrozumienia” wszystkich meandrów najnowszych dziejów Hiszpanii⁷⁴. Jednak odtworzenie rzeczywistej konstelacji elity politycznej i elity władzy może pomóc w zrozumieniu dziejów Półwyspu Iberyjskiego w XX wieku.

⁷⁰ O koncepcie segmentów społecznych, zob. M. Mann, op. cit., vol. II, s. 8.

⁷¹ Relacje państwo–Kościół w tym okresie omawiają m.in.: W.J. Callahan, *The Catholic Church in Spain, 1875–1998*, Washington, DC 1998, s. 1–274; F. Lannon, *Privilege, Persecution and Prophecy: The Catholic Church in Spain 1875–1975*, Oxford 1987, s. 119–179; S.G. Payne, *Spanish Catholicism: An Historical Overview*, Madison 1984, s. 96–148. Zob. też: J.C. Ullman, *The Tragic Week: A Study of Anticlericalism in Spain 1875–1912*, Cambridge 1968, passim; E. Sanabria, *Republicanism and Anticlerical Nationalism in Spain*, New York 2009.

⁷² Cyt. za: R.J.B. Bosworth, *Explaining Auschwitz and Hiroshima: History Writing and the Second World War 1945–1990*, London 1993, s. 73.

⁷³ Szeroko na ten temat: R.J. Evans, *Rereading German History 1800–1996: From Unification to Reunification*, London 1997.

⁷⁴ Oczywiście właściwie w każdej narodowej historiografii pojawia się problem specyficznej drogi rozwojowej danego kraju. Zestawienie Hiszpanii i Niemiec wydaje się jednak o tyle wskazane, że dyskusje nad ich „wyjątkowością” przybrały cokolwiek powszechny (geograficznie) charakter i wyszły poza kręgi specjalistów – co raczej nie stało się np. w przypadku refleksji nad dziejami Włoch. Na temat tych ostatnich zob. R.J.B. Bosworth, *The Italian Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of Mussolini and Fascism*, London 1998.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

National Archive, Kew (London), FO 371: General Correspondence.

Źródła drukowane

Zbiory dokumentów

Bajo el fuero militar. La dictadura de Primo de Rivera en sus documentos (1923–1930), red. L. Alvarez Rey, Sevilla 2006.

Modern Spain: A Documentary History, ed. J. Cowans, Philadelphia 2003.

Dzienniki, wspomnienia

Franco Salgado-Araujo F., *Mis conversaciones privadas con Franco*, Barcelona 1976.

Madariaga S. de, *Spain: A Modern History*, London 1972.

Morote L., *El pulso de España*, Madrid 1904.

Saña H., *El franquismo sin mitos. Conversaciones con Ramón Serrano Suñer*, Barcelona 1982.

Opracowania

Anadón J., *La nobleza creada por Alfonso XII (1875–1885)* [w:] *La sociedad madrileña durante la Restauración 1876–1931*, red. A. Bahamonde Magro, L.E. Otero Carvajal, Madrid 1989.

Anadón Benedido J., *Constitucion y funciones del senado en el reinado de Alfonso XII*, maszynopis rozprawy doktorskiej, Madrid 1993 (Universidad Complutense).

Alvarez J.E., *From Empire to Republic: The Spanish Army, 1898–1931* [w:] *A Military History of Modern Spain*, eds. J.E. Alvarez, W.H. Bowen, London 2007.

Alvarez-Junco J., *Spanish Identity in the Age of Nations*, Manchester 2011.

Balfour S., *The End of the Spanish Empire 1898–1923*, Oxford 1997.

Beck E.R., *A Time of Triumph and of Sorrow: Spanish Politics during the Reign of Alfonso XII, 1874–1885*, London 1979.

Ben-Ami S., *Fascism from Above. The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923–1930*, Oxford 1983.

Ben-Ami S., *The Origins of the Second Republic in Spain*, Oxford 1978.

Blinkhorn M., *Land and Power in Arcadia: Navarre in the Early Twentieth Century* [w:] *Landownership and Power in Modern Europe*, eds. R. Gibson, M. Blinkhorn, London 1991.

- Bosworth R.J.B., *Explaining Auschwitz and Hiroshima: History Writing and the Second World War 1945–1990*, London 1993.
- Bosworth R.J.B., *The Italian Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of Mussolini and Fascism*, London 1998.
- Boyd C., *Pretorian Politics in Liberal Spain*, Chapel Hill 1979.
- Cabrera M., Rey Reguillo F. del, *The Power of Entrepreneurs: Politics and Economy in Contemporary Spain*, New York 2007.
- Callahan W.J., *The Catholic Church in Spain, 1875–1998*, Washington, DC 1998.
- Callahan W.J., *Church, Politics, and Society in Spain 1750–1874*, Cambridge–London 1984.
- Cardona G., *El problema military en España*, Madrid 1990.
- Carnero Arbat T., *Democratización limitada y deterioro político, 1874–1930 [w:] Política en la Restauración, 1875–1923*, vol. 1: *Sistema político y elecciones*, red. C. Darde, T. Carnero Arbat, Madrid 1996.
- Carr R., *Modern Spain 1875–1980*, Oxford 1980.
- Carr R., *Spain 1808–1975*, Oxford 1982.
- Christiansen E., *The Origins of Military Power in Spain 1800–1854*, Oxford 1967.
- Conversi D., *The Basques, the Catalans and Spain. Alternative Routes to Nationalist Mobilisation*, London 1997.
- Cruz J., *Gentlemen, Bourgeois, and Revolutionaries: Political Change and Cultural Persistence among the Spanish Dominant Groups 1750–1900*, Cambridge 1996.
- Cuenca Toribio J.M., *Sociología de una élite de poder de España e Hispanoamérica contemporáneas. La jeraquía eclesiástica, 1789–1965*, Cordoba 1976.
- Cuenca Toribio J.M., Miranda Garcia S., *Sociología ministerial de la Restauración (1875–1902)*, „Revista de estudios políticos”, Octubre–Diciembre 1992, num. 78.
- Cuenca Toribio J.M., Miranda Garcia S., *Sociología ministerial de la Restauración (1902–1931)*, „Revista de estudios políticos”, Enero–Marzo 1992, num. 75.
- Elliott J.H., *History in the Making*, New Haven 2012.
- Enrlich C.E., *The Lliga Regionalista and the Catalan Industrial Bourgeoisie*, „Journal of Contemporary History” 1998, vol. 33, no. 3.
- Esdaille J., *Spain in the Liberal Age: From Constitution to Civil War 1808–1939*, Oxford 2000.
- Evans R.J., *Rereading German History 1800–1996: From Unification to Reunification*, London 1997.
- Gaj R., *Ortega y Gasset*, Warszawa 2007.
- González M.J., *“Neither God Nor Monster”: Antonio Maura and the Failure of Conservative Reformism in Restoration Spain (1893–1923)*, „European History Quarterly” 2002, vol. 32, no. 3.
- Graham H., *The Spanish Republic at War*, Cambridge 2002.
- Harrison J., *The Catalan Industrial Elite 1898–1923 [w:] Elites and Power in Twentieth-century Spain*, eds. F. Lannon, P. Preston, Oxford 1990.
- Harrison J., *An Espanya Catalana: Catalanist Plans to Transform Spain into a Modern Capitalist Economy, 1898–1923*, „Journal of Iberian and Latin American Studies” 2001, vol. 7, no. 2.
- Hennessy C.A.M., *The Federal Republic in Spain*, Oxford 1962.
- Heywood P., *Marxism and the Failure of Organised Socialism in Spain 1879–1936*, Cambridge 1990.
- Hobsbawm E., *Age of Empire*, New York 1989.

- Jacobson S., *Catalonia's Advocates: Lawyers, Society, and Politics in Barcelona, 1759–1900*, Chapel Hill 2009.
- Jensen G., *Military Nationalism and the State: The Case of Fin-De-Siècle Spain*, „Nations and Nationalism” 2000, vol. 6, no. 2.
- Kern R., *Liberals, Reformers and Caciques in Restoration Spain, 1875–1909*, Albuquerque 1974.
- Lannon F., *Privilege, Persecution and Prophecy: The Catholic Church in Spain 1875–1975*, Oxford 1987.
- Lario González M.A., *Alfonso XII, católico y liberal*, „Bulletin d'histoire contemporaine de l'Espagne” 2003, N. 32–36.
- Linz J.J., Jerez M., Corzo S., *Ministers and Regimes in Spain: From the First to Second Restoration, 1874–2002* [w:] *Who Governs Southern Europe? Regime Change and Ministerial Recruitment 1850–2000*, eds. P. Tavares de Almeida, A. Costa Pinto, N. Bermeo, London 2003.
- Lleixa J., *Cien años de militarismo en España*, Barcelona 1986.
- Mann M., *Sources of Social Power*, vol. II, Cambridge 1993.
- Marichal C., *Spain (1834–1844): A New Society*, London 1977.
- Martin B., *The Agony of Modernization: Labor and Industrialization in Spain*, Ithaca 1990.
- Martínez Cuadrado M., *Restauración y crisis de la monarquía (1874–1931)*, Madrid 1991.
- Mayer A.J., *The Persistence of the Old Regime*, New York 1981.
- Miłkowski T., *Od mnichów na wojnie do wojny z mnichami. Kościół w społeczeństwie hiszpańskim w XIX i XX wieku*, Łask 2006.
- Moreno Luzón J., *José Canalejas: La democracia, el estado y la nación* [w:] *Progresistas. Biografías de reformistas españoles*, red. J. Moreno Luzón, Madrid 2006.
- Moreno-Luzón J., *The Government Parties and the King, 1913–1923* [w:] *The Agony of Spanish Liberalism: From Revolution to Dictatorship, 1913–23*, eds. F.J. Romero Salvadó, A. Smith, London 2010.
- Moreno-Luzón J., *Political Clientelism, Elites, and Caciquismo in Restoration Spain (1875–1923)*, „European History Quarterly” 2007, vol. 37, no. 3.
- Mularska-Andziak L., *Dyktatura generala Primo de Rivery a hiszpańskie tradycje imperialne 1923–1930*, Pułtusk 1999.
- Orzechowska-Wacławaska J., *Baskowie. Powstanie współczesnego narodu*, Kraków 2014.
- Payne S.G., *Basque Nationalism*, Reno 1975.
- Payne S.G., *Politics and the Military in Modern Spain*, Stanford 1967.
- Payne S.G., *Spanish Catholicism: An Historical Overview*, Madison 1984.
- Payne S.G., *Spanish Conservatism 1834–1923*, „Journal of Contemporary History” 1978, vol. 13, no. 4.
- Preston P., *Franco*, London 1993.
- Quiroga A., *Making Spaniards: Primo de Rivera and the Nationalization of the Masses, 1923–30*, London 2007.
- Radcliff D.F., *Prelude to Franco: Political Aspects of Dictatorship of General Miguel Primo de Rivera*, New York 1957.
- Radcliff P., *From Mobilization to Civil War: The Politics of Polarization in the Spanish City of Gijon 1900–1937*, Cambridge 1996.
- Rial J.H., *Revolution from Above: The Primo de Rivera Dictatorship in Spain 1923–1930*, Washington, DC 1986.
- Ringrose D., *Spain, Europe and the “Spanish Miracle” 1700–1900*, Cambridge 1998.

- Riquer B. de, *Alfonso XIII y Cambó. La monarquía y el catalanismo político*, Barcelona 2013.
- Riquer B. de, *A vueltas con la Restauración*, „Revista de libros”, enero 1999, nr 25.
- Romero Salvado F.J., *Spain 1914–1918: Between War and Revolution*, London 1999.
- Sanabria E., *Republicanism and Anticlerical Nationalism in Spain*, New York 2009.
- Seidman M., *The Republic of Egos: A Social History of the Spanish Civil War*, Madison 2002.
- Shubert A., *A Social History of Modern Spain*, London 1990.
- Smith A., *The Catalan Counter-revolutionary Coalition and the Primo de Rivera Coup, 1917–23*, „European History Quarterly” 2007, vol. 37, no. 1.
- Storm E., *The Rise of the Intellectual Around 1900: Spain and France*, „European History Quarterly” 2002, vol. 32, no. 2.
- Tuñón de Lara M., *Poder y sociedad en España 1990–1931*, Barcelona 1992.
- Tusell J., Queipo de Llano G., *The Dictatorship of Primo de Rivera 1923–1931* [w:] *Spanish History Since 1808*, eds. J. Alvarez Junco, A. Shubert, New York 2004.
- Tusell X., *The Functioning of the Cacique System in Andalusia, 1890–1931* [w:] *Politics and Society in Twentieth-century Spain*, ed. S.G. Payne, New York 1976.
- Ullman J.C., *The Tragic Week: A Study of Anticlericalism in Spain, 1875–1912*, Cambridge 1968.
- Varela Ortega J., *Aftermath of Splendid Disaster: Spanish Politics before and after the Spanish American War of 1898*, „Journal of Contemporary History” 1980, vol. 15, no. 2.
- Vincent M., *Spain 1833–2002: People and State*, Oxford 2007.